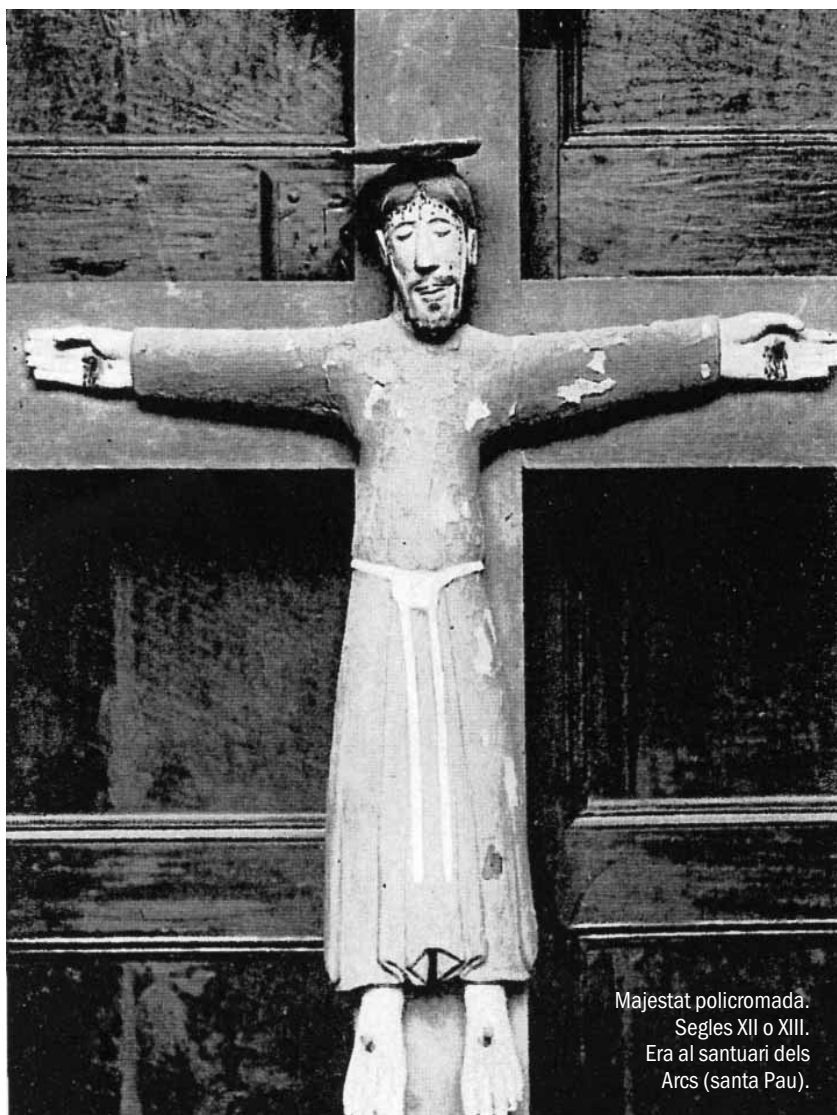

Patrimoni

La destrucció d'esglésies gironines, una història gràfica pendent

Pere Joan Sureda

ARXIU MAS

Majestat policromada.
Segles XII o XIII.
Era al santuari dels
Arcs (santa Pau).

Si en la revolta de l'octubre del 34 a Catalunya es van fer efectius els primers conats de destrucció d'esglésies, va ser a partir del 20 de juliol del 36 que la persecució es desplegà amb tota la seva intensitat: «La persecució fou total. Despietada i indiscriminada [...] L'incendi i destrucció de temples i arxius eclesiàstics fou general, amb la destrucció de valuosíssims documents i obres d'art, amb l'intent de fer desaparèixer tot símbol religiós [...] La persecució religiosa fou molt més que l'expressió de l'anticlericalisme tradicional», escriu Josep Benet.(1)

Aquest article se cenyeix a la persecució de les coses, a la destrucció del patrimoni religiós gironí.

De les 893 esglésies del bisbat, només 8 van quedar intactes. Molts edificis sagrats van ser reconvertits per a altres usos

Magnitud de la destrossa

Josep M. Marquès, en el Quadern de la Revista de Girona *Per les esglésies*, anota que la destrucció soferta pel patrimoni eclesiàstic de Girona va comportar la desaparició de gairebé tots els elements que ornaven i enriquien les esglésies, com retaules, pintures, vasos sagrats i altres peces de culte. I transcriu una estadística amb xifres prou eloqüents: a la diòcesi gironina van ser destruïts 1.966 retaules, 152 pintures i 6.200 imatges de talla (més la desaparició de calzes, copons, custòdies, creus processionals...).

Lamentablement, ni l'autoritat civil ni l'eclesiàstica van procedir, un cop acabada la contesa, a confeccionar un arxiu en el qual es plasmessin les característiques de les obres destruïdes. Bona part dels documents guardats a moltes parròquies també havien anat a parar a la pira amb tot el contingut de l'església, i per tant es fa forçosament costerut aconseguir referències dels autors (escultors, pintors, dauradors), disposar de contractes, cost i datació de la construcció i muntatge de les peces, i tan o més difícil és reunir testimonis gràfics de prop de dos mil retaules i més de sis mil imatges.

En el transcurs dels anys també han desaparegut testimonis orals que poguessin facilitar alguna informació sobre altars, imatges i objectes de culte que contenia el temple del poble on tantes vegades havien resat.

Fons documentals i fotogràfics

La magnitud de la destrossa impedeix ser optimista pel que respecta a disposar d'un arxiu on siguin ordenats i classificats retaules i imatges i vasos sagrats robats o fets cendres en la revolució del 1936. Però, com diu Josep M. Marquès, donar a conèixer una obra d'art inèdita produeix sem-

pre una satisfacció col·lectiva, ja que s'enriqueix l'herència del patrimoni artístic heretat dels nostres avantpassats. I certament, tractant-se de peces d'art desaparegudes per sempre, la millor manera que siguin conegudes i valorades és a la llum de documents gràfics. On buscar documents i fotos?

Una de les fonts possibles són els annals i estudis editats des de les capitals comarcals. Com a exemples, i sense poder ser exhaustius, es troben treballs ben documentats de diferents autors sobre algun dels retaules destruïts de la comarca als *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, als *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, a les publicacions de l'Institut d'Estudis del Baix Empordà i als *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*.

També aporten dades del patrimoni eclesiàstic algunes monografies locals que inclouen interessants documents gràfics anteriors a la contesa del 1936: n'hi ha editades d'Anglès, la Bisbal, l'Escala, Amer, Lloret, Palafrugell, el Vilar de Blanes... I també els volums, encara que se n'han publicat pocs, de la col·lecció Sant Feliu, del Centre d'Estudis Diocesà.

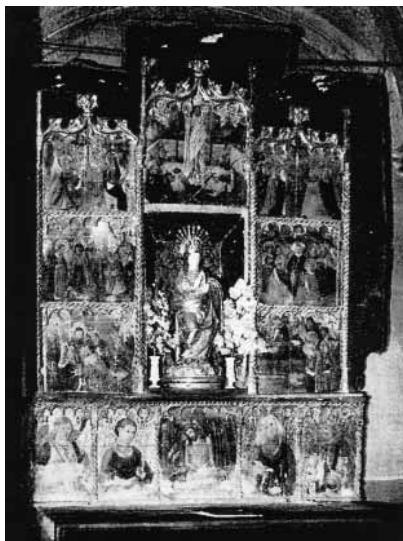
La recerca de fotografies i gràfics exigeix una tasca laboriosa i continuada. Sortosament, són cada dia més els municipis que es van dotant d'un arxiu amb un fons fotogràfic aportat per veïns de la localitat. També cal acudir als arxius específics d'imatges de les seus comarcals, a la Diputació (arxiu d'imatges EMB) i al Col·legi d'Arquitectes, sense oblidar-ne d'altres, com l'Arxiu Mas de l'Institut Amatller de Barcelona, l'Arxiu Mossèn Trens de la diòcesi barcelonina i l'important fons guardat en el Museu d'Arqueologia de Catalunya a Girona. D'arxius parroquials que conservin documents de retaules i alguna fotografia original del primer terç de segle XX n'hi ha pocs, i molts docu-

Retaule renaixentista de Santa Cecília. Era a l'altar major de l'església parroquial de Molló.

ments gràfics només es poden trobar, encara, guardats per algunes famílies dels pobles. Es aquí on també han inquirit molts autors de monografies locals i els de molts Quaderns de la Revista de Girona. Actualment aquestes monografies i Quaderns formen ja una bona col·lecció i són font d'informació obligada pel que fa a documents gràfics del patrimoni local religiós existent o anihilat.

Una interessant iniciativa de la Diputació gironina durant els anys 70 fou la iniciació d'un Catàleg Monumental de la Província de Girona, però lamentablement no va passar dels tres volums dedicats a la comarca de Banyoles, dels quals són autors Josep Corominas i Jaume Marquès. Contenen una descripció exhaustiva dels monuments i objectes d'art de cada poble de la comarca, però la seva documentació gràfica no abraça, ni de lluny, totes les obres destruïdes. Als fulls parroquials dels anys 45 i 46 s'hi publicaren una sèrie de quaranta-un breus articles sobre iconografia maria-

Retaule gòtic de la Verge Nostra Senyora. Era a l'altar parroquial de Púbol.

na de la diòcesi de Girona, acompanyats d'un bell dibuix de cada marededéu estudiada. També reproduïa alguna foto antiga *Vida Catòlica*, publicació periòdica del bisbat de Girona, iniciada ja l'any 35. I sempre pot donar agradables sorpreses revisar les revistes locals –o programes de festa major– dels anys 50 i 60 i repassar els números de la *Revista de Girona* dels anys esmentats. Els llibres *La província de Gerona i Gerona arqueològica y monumental*, de J. Pla Cargol, també aporten moltes referències i fotografies de peces del patrimoni religiós abatudes.

De tots els estils i de totes les qualitats

Del romànic

El valor artístic o l'antiguitat de l'obra que els incendiàries es disposaven a cremar en pocs casos va impedir-ne la destrucció. El cas del calvari romànic de Sant Joan de les Abadesses, salvat al darrer moment i quan ja havien destruït la imatge del bon lladre, és un cas excepcional, atribuïble a la presència expressa d'un representant de la conselleria de Cultura.

En la relació de talles romàniques esmicolades cal posar-hi, en primer lloc, la de la Verge de la Sagristia, de Puigcerdà, considerada com la més antiga de la Cerdanya. N'hi ha una fotografia al volum dels Quaderns de la Revista de Girona dedicat a Puigcerdà.

Entre altres de perdudes per sempre cal esmentar la Majestat del santuari dels Arcs, del s. XII-XIII (fotografia a la *Revista de Girona* núm. 54), «una obra d'interès arqueològic immens», segons Oliva i Prat; actualment n'hi ha una rèplica moderna. A Oix, juntament amb uns retaules del segle XVI, va ser cremat un crucifix romànic, esmentat per Pla Cargol. També era romànica una talla en fusta de la Mare de Déu que va ser destruïda a Fares, segons aportació dels banyolins Corominas i Marquès. I també va ser cremada la imatge que presidia el santuari de la Mare de Déu del Cos, de Montagut, asseguda en un tron amb el Nen assegut al genoll esquerre. S'hi col·locà una reproducció (full parroquial del 25/8/46). Al veïnat de la Sellera (Mieres) van destrossar una talla de la Mare de Déu i el Nen que s'hi venerava des del s. XIII. A Orfans fou cremada una imatge del s. XIII de la Verge i el Nen. A Llivia, a més del retaule major de l'església parroquial, fou destruïda la imatge romànica de Nostra Senyora de Gràcia (*Revista de Girona* núm. 24). Etcètera.

Del gòtic

El retaule gòtic de Sant Pere de Púbol el podem admirar pel fet que estava dipositat en el museu diocesà. En canvi va ser cremat l'altre retaule gòtic, de la Mare de Déu, que havia quedat al poble: «es una miniatura en sus cuadros, de un dibujo correctísimo que parece en su tonalidad un verdadero esmalte», en digué l'historiador Montsalvatge, que el va poder admirar a principi de segle. Una fotografia

Retaule barroc de Sant Sebastià. Era a l'ermita de Sant Sebastià de Palafrugell.

d'aquest retaule acompanya l'estudi que presentà Josep Calzada i Oliveres a la *Revista de Girona* núm. 82.

El retaule gòtic de Santa Margarida de Vilobí d'Onyar ocupa un lloc preferent entre els afollats. Apareixia fotografiat a l'estudi que en féu Joan Sutrà Viñas a la *Revista de Girona* núm. 65. També hi ha un treball sobre aquest retaule al volum XXXII dels *Annals* de l'IEG. A l'església n'hi ha una rèplica voluntariosa.

De la imatge de la Mare de Déu del Remei, d'Orriols, s'ha escrit: «construïda en alabastre i després policromada, era un dels més bells exemplars gòtics de la Verge existents al bisbat de Girona. Estava dreta i era d'una naturalitat impressionant» (full parroquial del 23/12/45). També era gòtica la imatge coneguda com la Mare de Déu de Romania, de Mieres. De la destruïda Mare de Déu del Roure, de Llers, d'alabastre policromat, ara se'n pot contemplar una rèplica. En algun cas les peces s'han pogut recuperar, com la imatge d'alabastre de la Mare de Déu de les Olives, del s. XIV, trossejada pels icono-

Després de la Guerra Civil, ningú no va confeccionar un inventari dels retaules, les imatges i els objectes destruïts

clastes el 1936, que es pogué reconstruir gràcies al fet que uns feligresos van recollir-ne els trossos (*Catàleg Monumental - Comarca de Banyoles*, p. 109). Als tallers Casellas de Girona també van poder restaurar la imatge d'alabastre del s. XIV de la Mare de Déu amb el Nen, de Campmajor, a partir dels trossos recollits després de ser estavellada en aquell agost de foc i maces. Una de les millors peces de l'església de Santa Pau era la Verge de la Llet –asseguda i donant pit al Nen–, d'alabastre, datada del s. XIV (fotografia a *Revista de Girona* núm. 51).

Entre altres retaules gòtics incendiats, es pot esmentar el que hi havia a l'església de Cornellà de Terri, un exemplar ben interessant, segons Pla Cargol. L'església de Santa Maria de Puigcerdà s'adornava amb tres retaules gòtics, procedents del convent dels agustins, que, igual que el temple –excepte el campanar–, van ser esmicolats. A la parroquial gòtica de Sant Quirze d'Arbúcies hi havia també un bell retaule del s. XV; va ser cremat. La de Caldes de Malavella, a part del retaule major barroc, guardava uns valuosos retaules gòtics; tots van anar a la pira. Consta que també era de gran qualitat el retaule gòtic del Davallament de la Creu de la Cellera.(2) A la parroquial de Maçanet de la Selva també tenien un notable retaule gòtic de Sant Joan Evangelista. A Juinyà, l'altar de Sant Martí i el de Santa Magdalena eren del s. XIV; tots dos van ser cremats, juntament amb el de la Mare de Déu del Roser, posterior. (*Catàleg Monumental*, pàg. 14). Etcètera.

Del Renaixement

A Sords van ser trinxats la imatge d'alabastre de la Verge de la Pinya, del s. XVI, i un retaule pintat del mateix segle (*Catàleg Monumental*, pàg. 219). Del s. XVI també era datada la imatge de la Mare de Déu del Remei,

d'Anglès, reproduïda el 1940 amb molta exactitud (full parroquial del 17/3/46). Alguns escamots destructors disposats a destruir imatges i retaules de fusta foren, en canvi, sensibles a les pintures. Així succeí a Palamós i a Santa Cristina d'Aro, poblacions amb sengles retaules majors renaixentistes, el primer amb set grans pintures del segle XVI, i el segon ornat amb vint-i-tres pintures de diferents formats distribuïdes en cinc carrers, bancal, dos cossos i àtic. D'ambdós retaules foren extretes les pintures –que actualment es poden contemplar en les parròquies respectives– i la resta va ser cremada. Per al retaule major de Palamós, vegeu la publicació *Santa Maria de Palamós*, de Josep M. Marqués i Pere Micaló, a la col·lecció Sant Feliu; i per al de Santa Cristina, el treball de Lluís Esteve i Jordi Batista a *Estudis del Baix Empordà* núm. 12. D'ambdós n'hi ha la fotografia. Tanmateix, això era l'excepció: el que calia esperar és que tot anés al foc, com el retaule de Molló, amb vint-i-set teles; o el de Riudellots de la Selva, que tenia vint-i-quatre quadres (fotografia a *Quaderns de la Revista de Girona* núm. 89).

Una reconstrucció virtual del retaule major de Sant Feliu de Girona, una part del qual fou destruïda, la trobem en el treball de Joaquim Garriga Riera incorporat al catàleg *De Flandes a Itàlia*, editat amb motiu de l'exposició celebrada al Museu d'Art de Girona (1998-1999).

Ja en el prebarroc o primer barroc se situa el gran «ambiciós», en diu Dora Santamaria i Colomer– retaule de Bordils, contractat el 1608. Tenia cinc carrers verticals separats per columnes, i tres cossos, imatges als carrers central i extrems i taules a mig relleu en els altres dos. L'estudi detallat el fa l'autora esmentada a *Estudis del Baix Empordà* núm. 9.

CEDI DA PERA MN: MARTIRIA BRUGADA

Retaule barroc de Sant Martí. Era a l'altar major de la parròquia de Sant Martí de Palafrugell.

La parroquial d'Amer, entre els vuit altars que l'ornaven, podia presumir d'exemplars renaixentistes, xoriguerescs, barrocs, rococós i neoclàssics (n'hi ha una fotografia al llibre sobre Amer i el seu passat publicat el 1970 per l'Ajuntament).

L'hecatombe del barroc

Eren moltes les esglésies que en el seu altar major o en capelles laterals s'havien dotat, mitjançant aportacions diverses, de bells i daurats altars barrocs, alguns de manufactura excepcional. També és una excepció el fet que el retaule major barroc de Cadaqués es pogués salvar, perquè els disposats a trossejar-lo feren cas de qui els digué que estalviarien feina, i podrien fer ús de l'església sense destorbs, aixecant un mur que tapés tot el presbiteri.

Mereix un lloc d'honor el retaule de Sant Martí de Palafrugell, obra del gran escultor de Vic Pau Costa, d'un barroc exuberant. Amb els seus cinc carrers (només els trobem en els grans retaules), sòcol, bancal, dos cossos i àtic, era possiblement el de majors

CICRIS / CEDIDA PER JOSEF PURGEMONT

Retaula rococó de l'Adoració dels Mags. Era en una capella lateral de l'església parroquial d'Amer.

proporcions de la diòcesi. Sobre la seva gran base s'aixecaven dos cossos amb tres grans imatges i dos baixos relleus en cada un d'aquests. La profusió d'àngels i ornamentació floral en feien una obra culminant d'aquest estil. A. Pérez Santamaría, experta en l'obra del gran escultor, en fa un estudi detallat amb profusió de fotografies i il·lustracions a *L'art religiós a Palafrugell*, dins la col·lecció Quaderns de Palafrugell. Juntament amb altres altars laterals –alguns també barrocs–, va ser cremat a l'interior mateix del gran temple parroquial.

També va ser destruït el retaula major, igualment dedicat a sant Martí i també esculpit per Pau Costa, de Cassà de la Selva. I del mateix autor era el retaula lateral, també cremat, de la Mare de Déu de les Sogues. El retaula major actual és obra de l'escultor Ramon Pericay, de Barcelona, i és una còpia molt exacta de l'anterior.

Esmentem igualment, tot i que les seves dimensions eren menors, el retaula també obrat per Pau Costa que presidia l'església del convent de les clarisses del Veïnat de Salt. En l'àtic hi havia les imatges de tres santes clarisses (Clara, Coleta i Agnès), i en el cos central, sant Narcís, sant Fran-

cisc i la magnífica talla central de la Immaculada, patrona del convent. El sòcol no tenia els atlants que donaven força al de Palafrugell.(3)

De Girona, com a obres destruïdes més notables, es poden esmentar el retaula barroc de l'església del Carme; l'altar major de l'església de Sant Pere de Galligans (procedia de l'antiga església de Sant Josep), també barroc; l'altar major de l'església de Sant Lluç, barroc del s. XVIII, construït per Jacint Morató, també mestre de Vic de merescuda anomenada; se'n va salvar el plafó central, sembla que per la dificultat d'arrancar-lo del lloc (fotografies d'aquests retaules a *Gerona arqueològica y monumental*, de J. Pla Cargol). La Mare de Déu del Roser, gran talla policromada, de l'altar del Mercadal, també va ser llançada a la pira; igual que el grup de la Dolorosa, obra de Llimona, que hi havia a l'església dels Dolors. Dels tretze retaules de la Catedral destruïts, dels quals parla mossèn Tomàs Noguer,(4) no se'n troben dades ni documents gràfics.

A *Vida Catòlica*, en el número de Setmana Santa de 1950, J. Pla Cargol parla dels tres grans santcrists de més arrelada devoció popular a la ciutat capolats pels iconoclastes: el de la Confraria de la Puríssima Sang (església del Carme), el de l'Arxiconfraria de la Passió i Mort (església de Sant Feliu) i el Crist de l'Agonia (església de l'Hospital), «belles imatges del s. XVII de gran realisme i notable talla (dues d'elles obrades a Girona)». Semblantment es podia haver escrit de molts pobles.

També tenien cinc carrers, sòcol, bancal, dos cossos i àtic l'altar major de la Cellera de Ter i el de Blanes, valuós i ben adaptat a l'estructura gòtica de l'absis del temple. La parroquial de Blanes, a més del retaula major, en tenia disset més de daurats que embellien el conjunt del temple. Les dues troncs eren obra de Gaudí.(5)

El retaula major de la parròquia de Sant Pere de Begur, format per dos cossos i un àtic molt estilitzat, estava presidit per una talla de mida natural de sant Pere. També era notable el retaula de l'ermita de Sant Sebastià de Palafrugell, obra de Josep Pol, escultor de Palautordera. Més exuberant era el de Sant Jordi Desvalls. I també el de Bàscara, de base i tres cossos amb abundància d'imatges, baixos relleus, columnes salomòniques i talles ornamentals (n'ha quedat una fotografia de Fagnoli). O el de les Planes d'Hostoles, presidit per una gran talla de sant Cristòfol, una altra de sant Jaume i el Pare Etern abocat damunt l'altar des de la coronació de l'estructura. Miquel Puig i Reixach aporta documentació del retaula major barroc de Camprodon (*Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 1990), però sense cap fotografia. Etcètera, etcètera.

Els retaules del final del s. XVIII –la documentació de molts dels quals també va acabar a la pira– van anar abandonant l'ampul·lositat ornamental, les seves columnes van perdre moviment i es van buidar de bona part de l'anterior riquesa escultòrica, per anar fent passos cap al neoclassicisme. Entre aquests Aurora Pérez situa el de Llofriu.(6). També de finals del set-cents o ja entrat el vuit-cents –l'església fou beneïda el 1777– cal datar el de Sant Sadurní de l'Heura (se'n conserva una fotografia a la col·lecció Josep M. Follia). Aquesta mateixa tendència constructiva es troba en els retaules de Vilopriu, Beuda, Espolla i Llançà. El dels Dolors de Torroella de Montgrí destacava també per les seves línies horitzontals i columnes llises.

Del neoclàssic

L'altar de Vilanant, probablement de la primera meitat del s. XIX, té una estructura neoclàssica que es repeteix en molts retaules obrats en aquell

La magnitud de la destrossa impedeix ser optimista pel que fa a disposar d'un registre complet de les obres perdudes

segle i que es trobaven a les esglésies parroquials d'Hostalric, la Jonquera, la Bisbal, Calella de la Costa, Figueres o al gran altar major de Calonge (amb una cúpula semiesfèrica suportada per dotze columnes, davant les quatre del d'Hostalric). Jaume Aymar i Regolta és autor d'un treball molt complet sobre l'altar neoclàssic de Calonge (a *Estudis del Baix Empordà* núm. 17). D'aquests retaules esmentats se n'han anat trobant fotografies. També era de molt bella factura el de Tossa.

A les capelles laterals de moltes esglésies hi havia retaules neoclàssics de dimensions reduïdes, i la seva simplificació ornamental, comparada amb els barrocs, els feia també apropiats per a ermites i santuaris. Esmentem com a exemples el retaule de Sant Isidre de Santa Cristina d'Aro, el de Santa Agnès de Solius, el del santuari del Vilar de Blanes, el del santuari de la Salut de Sant Feliu de Pallerols, el de la Mare de Déu del Mont (fotografiat a *Revista de Girona* núm. 26), el dels Àngels i el de l'ermita de Sant Maurici de Caldes de Malavella, dels quals se n'ha conservat testimoni gràfic. Diu l'estadística que de 225 santuaris i ermites, només en va quedar un d'intacte.

De la destrucció de patrimoni immoble

Si seria interessant una història gràfica de retaules i imatges cremats (o una sobre els orgues aixafats), també ho seria una sobre les esglésies assolades.

En l'estadística a dalt esmentada hi consta que de les 892 esglésies de la diòcesi, només 8 quedaran intactes. Quan l'incendi s'organitzava a l'interior de les esglésies, l'estructura en quedava ressentida en major o menor grau. A l'Escala, a més de destruir la riquesa barroca del retaule major, el foc va provocar altres desastres: «les pedres del sostre quedaran tan malmeses i consentides que l'amenaça de ruïna aconse-

PROPIETAT DE JAUME AYMAR REGOLTA

Retaule neoclàssic de Sant Martí. Era a l'altar major de l'església parroquial de Calonge.

llarà i farà necessària una profunda restauració en finalitzar el conflicte». (7) També hi ha testimoni gràfic de l'interior de l'església de Blanes després de l'incendi que ensorrà bona part de la volta. I de la del Tura, d'Olot. A Palafrugell, «quan va explotar el teulat de l'església semblava que s'anava a calar foc a tot el barri perquè queien brases grosses pels teulats veïns»; (8) va caldre reconstruir bona part de les voltes.

A part del foc, un gran nombre d'edificis de culte sofriren destruccions parcials en reconvertir-los, un cop lliures de mobiliari i ornamentació, per a altres usos: garatge, magatzem, quadra, pallissa, mercat, taller...

L'enderrocament de les esglésies, allà on es va produir, era sempre una acció posterior a l'incendi i resultat d'un acord municipal. Els acords de demolició eren emparats per raons urbanístiques, també per donar feina als aturats, o majorment per odi a la religió, com és el cas del regidor de l'Ajuntament de Figueres, que argumentà així la raó per la qual l'església de Sant Pere havia d'anar a terra: «convé que mai més no en sentin par-

lar [de la religió catòlica]». (9) Algunes demolicions d'esglésies –Anglès, el Mercadal de Girona– van ser paralitzades per manca de pressupost municipal. Una ordre de la Generalitat del 30 de juny del 1937 va detenir, per raons estètiques, l'enderrocament ja iniciat de la de Castellfollit de la Roca. (10)

Entre les 18 esglésies parroquials que figuren en la relació esmentada com a totalment destruïdes s'hi comptabilitzen les que primer van ser convertides en polvorí i al final volades per l'exèrcit governamental: Domeny, Llers, Terrades, les Planes d'Hostoles. Totes 18 eren de la diòcesi; de la resta de la província caldria afegir-hi almenys la ja esmentada gòtica de Puigcerdà, i la de Ribes de Freser, en part romànica.

Conclusió: si bé la magnitud de la devastació frena l'optimisme pel que fa a disposar d'un registre complet dels retaules i imatges destruïts a les comarques gironines, com diu mossèn Martí Brugada, rector de Sant Martí de Palafrugell, ja seria hora que s'intentés.

Pere Joan Sureda Canals
és enginyer industrial.

Notes

1. BENET, Josep [et al.], *Catalunya i la guerra civil*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 27.
2. Esmentats a *La província de Gerona*, de J. Pla Cargol, en parlar d'aquestes poblacions.
3. BATLLE I PRATS, Lluís, *Anales del IEG*, Volum XXIV, 1978.
4. NOGUER, Tomàs, *Historia de la pers. religiosa 1936-1939. Diòc. de Gerona*, Arxiu Diocesà, p. 57.
5. MARQUES Josep M. i REIXACH, Jaume, *La parroquia de Santa Maria de Blanes*, Col. Sant Feliu, núm. 16.
6. PÉREZ SANTAMARIA, Aurora, *L'art religiós a Palafrugell*, Quaderns de Palafrugell, 2007, p. 129.
7. VILA MITJÀ, Mercè, *L'Església de l'Escala*, Monografies Locals, núm. 3, 1997.
8. MOLINAS I FALGUERAS, Lluís, *Palafrugell: 1936-1939*, Palafrugell, 1989, p. 9.
9. BERNILS, Josep, *La guerra civil a Figueres*, p. 96.
10. Notícia a *Gerona CNT* del 2/7/1937.